

אשר גרוסברג, רועי פורת,
ד"ר דוד עמית ופרופ' אהוד נצר

"מקווה על גבי מקווה" מימי המרידות ברומאים שהתגלה בהרודיון¹

ראשי פרקים

- א. הממצאים בהרודיון
- ב. למה שימשה הבריכה העליונה?
- ג. "מקווה על גבי מקווה" במשנה ובתוספתא
- ד. "מקווה על גבי מקווה" בהרודיון
- ה. סיכום

במקווה שנבנה בשיטה של "מקווה על גבי מקווה" (שיטת מהרש"ב מלובביץ') בונים את בור ה'אוצר' מתחת לבריכת הטבילה.² שני מקוואות מימי המרידות ברומאים שהתגלו בהרודיון בנויים בצורה חריגה משאר המקוואות בני התקופה הידועים לנו, ואפשר שהם נבנו על פי עקרון זה של מקוה על גבי מקוה.

א. הממצאים בהרודיון

בהרודיון נחשפו שני מקוואות אשר נבנו על ידי המורדים ששהו בהר באחת משתי המרידות ברומאים - בימי המרד הגדול, שהסתיים עם חורבן הבית (השתלטות הרומאים על הרודיון אירעה שנה לאחר מכן), או בימי מרד בר כוכבא.³ המקווה המערבי נבנה בצד חזית בית הכנסת, והמקווה המזרחי נבנה בחצר ארמון-מבצר ההר, ליד המגדל המזרחי העגול (איור 1).

המקווה המערבי כולל שלושה מרכיבים (איור 2):

1. מאמר זה מוקדש לזכרו היקר של מורנו וחברנו פרופ' אהוד נצר ז"ל, שותפנו למאמר, שנלקח מאתנו בחטף תוך כדי עריכת המאמר, במהלך עבודת המחקר של התיאטרון שהתגלה במדרון ההר של הרודיון. המאמר הוא הרחבה של ההיבט ההלכתי של הנושא, שהוצג במאמרנו הקודם: "מקוואות יוצאי דופן מימי המרידות ברומאים שנחשפו בהרודיון", מחקרי יהודה ושומרון כ (תשע"א) (בדפוס). המקווה המערבי נחשף בחפירותיו של ו' קורבו, שנערכו בשנים תשכ"ב-תשכ"ז (1962-1967), ונחשף מחדש בשנת תשס"ט (2009) על ידי משלחתו של אהוד נצר, אשר השלימה את חפירתו ועשתה בו פעולות שימור יסודיות ומעט שחזור. המקווה המזרחי נחשף בתשל"ה (1975) בחפירותיו של אהוד נצר, ונחקר מחדש בעת עבודות השימור שנערכו בו בשנת תשס"ט (2009). לצוות משלחת החפירות של אהוד נצר בשנת תשס"ט היו שותפים מלאים גם רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצי-לוריס.
2. ראה: הרב ש' דיכובסקי והרב י' מרוה, "מקוה על גבי מקוה", תחומין יא עמ' 248-260, והשלמה - הרב ש' דיכובסקי, "מקוה על גבי מקוה", תחומין יג עמ' 307-308. ראה גם הרב ש' דיכובסקי וא' בז'סקי, "הכשר מקוואות בימינו", תחומין טז עמ' 112-127. בסעיף ז' דנים המחברים ב"הכשר מקוה ע"י השקה תחתונה (מקוה ע"ג מקוה)".
3. במאמר הנ"ל (הע' 1) פורטה ההתלבטות בתיארוכם של שני המקוואות. דעת החופרים נוטה לתארך את המקוואות לימי המרד הגדול אך אין לכך ראיה מכרעת.

איור 1: ארמון מבצר ההר בהרודיון ומקום המקוואות
1 - בית הכנסת; 2 - המקווה המערבי; 3 - המקווה המזרחי

1. בריכת טבילה מדורגת, שממדיה כ- 1.2x1.9 מ', עומקה המירבי 1.4 מ' ונפחה כ- 1.7 מ"ק.
2. משטח מלבני מטויח, שכלל הנראה שימש כמשטח שירות למשתמשים במקום.
3. בריכה מלבנית קטנה, שמידותיה 1.2x0.55 מ', והיא מרוחקת כ- 1.5 מ' מעל 1/3 מ"ק. אפשר שזה היה עומקה גם בשלב הבנייה הראשון.

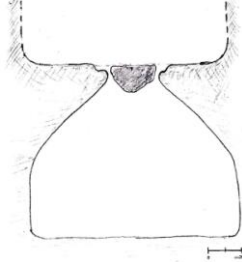
מתחת לבריכה נמצא מיכל מים קטן ומעוגל בצורת פעמון, שנפחו כ- 0.7 מ"ק (קוטר קרקעיתו כמטר וכך גם גובהו)

(איורים 3, 4). בראש המיכל נמצא פתח מעוגל, שקוטרו כ- 30 ס"מ, ובו מגרעת למכסה - מעין 'פקק' אבן, שסתם את הפתח (איור 3). בשלב השני של המתקן נסתם פתח המיכל באבן וטויח. בהמשך הדברים נדון רק בשלב הבנייה הראשון שבו היה קשר בין הבריכה והמיכל שתחתיה. בשלב זה הוזרמו מים אל המיכל בתעלת ניקוז מתחת לדופן המזרחית של הבריכה העליונה.

המקווה המזרחי (איור 5) דומה במבנהו ובמרכיביו למקווה המערבי, אך בריכת

איור 3 - המקווה המערבי, הבריכה העליונה ופתח מיכל המים (המגרעת) שתחתיה

איור 4
המקווה המערבי,
חתך של מיכל המים
והבריכה שעליו

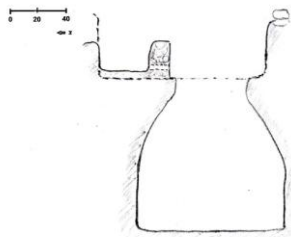

איור 2 - המקווה המערבי, מבט לדרום
1 - משטח מטויח; 2 - בריכה ותחתיה מיכל;
3 - בריכת טבילה

הטבילה שלו גדולה יותר: ממדיה כ- 2.3x4 מ', עומקה המירבי 2 מ' ונפחה כ- 9 מ"ק. גם במקווה זה נבנתה בריכת מים קטנה ותחתיה מיכל מים פעמוני, שניהם בממדים דומים לאלו של המקווה המערבי, אלא שבשונה ממנו מיכל המים נבנה צמוד לקיר המערבי של בריכת הטבילה ונקב חיבר אותו עם בריכת הטבילה (איור 5). בשלב הראשון היו ממדי הבריכה העליונה 0.6x1.25 מ' וכ- 0.5 מ' גובהה, ונפחה היה מעל 1/3 מ"ק. בשלב השני, שהוא הנראה היום (איורים 6, 7), חולקה הבריכה לשניים וחלקה הצפוני שימש כבריכת ניקוז, שממנה הוזרמו המים באמצעות צינור אל המיכל התחתון, אשר בשונה מהמקווה המערבי המשיך לתפקד גם בשלב זה. בהמשך הדברים נדון רק בשלב הראשון של המקווה.

איור 6 - המקווה המזרחי: בריכות המים ומיכל המים שתחתן בשלב השני לקיום המקווה

איור 7 - המקווה המערבי:
חתך של מיכל המים
והבריכות שעליו בשלב השני
לקיום המקווה

איור 5 - המקווה המזרחי, מבט למערב
1 - בריכות ותחתן מיכל מים; 2 - נקב; 3 - בריכת טבילה

את שני המקוואות שהתגלו בהרודיון ניתן להשוות למקוואות מהטיפוס של צמד מקוואות. במקוואות מטיפוס זה קיימת בריכת טבילה מדורגת ובריכה נוספת ששימשה כ'אוצר'. לעתים בריכת ה'אוצר' צמודה לבריכת הטבילה ולעתים היא מרוחקת ממנה מעט; לעתים יש בה מדרגות ולעתים היא חסרת מדרגות. כאשר לא היו לבריכה מדרגות יש לשער שהיא לא שימשה לטבילה של כל הגוף אלא יועדה לשמש רק כ'אוצר', אף שאין מניעה שהטבילו בה כלים (ובגדים) ואף יכלו להטביל בה ידיים. כאשר היו לבריכה מדרגות היא יכלה לשמש לסירוגין כמקווה וכ'אוצר'. אפשר שזה היה הנוהג השכיח, כפי שאנו מוצאים במקורות חז"ל רבים, שבהם יש התייחסות זהה לכל בריכה וכל אחת מהן נקראת מקווה (המונח 'אוצר' הוא חדש יחסית), כפי שנאמר במשנה (מקוואות ו, ח): "מטהרים את המקוואות, העליון מן התחתון, והרחוק מן הקרוב...".

את מי בריכת הטבילה היה ניתן להחליף במים שאובים ולהכשירם מהמים שב'אוצר' באחת משתי דרכים:

- א. בשיטת ההשקה: רוקנו את בריכת הטבילה ומלאוה במים שאובים, ואותם השיקו עם המים שביאוצר' באמצעות הנקב שחיבר בין שתי הבריכות, או באמצעות צינור נייד, כמתואר במשנה ובתוספתא.
- ב. בשיטת הזריעה: את המים השאובים שפכו ל'אוצר' ומשם הם זרמו לבריכת הטבילה.⁴

מקוואות מסוג זה אינם שכיחים. בירושלים נמצא רק מקווה אחד מימי הבית השני שאין ספק שהוא שייך לטיפוס זה של מקוואות. ייתכן שאף מקוואות נוספים, קטני ממדים, שנמצאו בצד מקוואות גדולים יותר, וללא נקב המקשר ביניהם, יכלו לשמש כ'אוצר' להכשרת המקווה הסמוך הגדול יותר על ידי השקה באמצעות צינור נייד או בשיטת הזריעה, אלא שאין ראיה מכרעת לכך.⁵ במצדה, לעומת זאת, מתוך 13 מקוואות שבנו המורדים חמישה הם מהטיפוס של צמד מקוואות, אך רק באחד מהם ניתן לומר בוודאות שנקב חיבר את ה'אוצר' עם בריכת הטבילה.⁶

במקווה המערבי ה'אוצר' מרוחק כ- 1.5 מ' מבריכת הטבילה, והיה ניתן להכשיר את מימיה מה'אוצר' על ידי השקה באמצעות צינור נייד. במקווה המזרחי, שבו ה'אוצר' צמוד לבריכת הטבילה יכלו להשתמש בשיטת ההשקה או בשיטת הזריעה. מבחינה זאת אין המקוואות בהרודיון יוצאי דופן.

ייחודם של מקוואות הרודיון (בשלבם הראשון) הוא בשני מאפיינים:

- א. ה'אוצר' אינו בריכה פתוחה אלא מיכל בצורת פעמון שפתחו נסגר ב'פקק' אבן ומנע כל שימוש במים.
- ב. מעל ה'אוצר' נבנתה בריכה קטנה. היה ניתן ליצור קשר בין הבריכה לבין ה'אוצר' שתחתיה על ידי הרמת 'פקק' האבן של ה'אוצר'.

ב. למה שימשה הבריכה העליונה?

הבריכות שנבנו על גבי ה'אוצר' יכלו לכאורה לשמש לפעולות יום יומיות שונות, כמו רחצה, כביסה או מלאכות אחרות. אולם, סגירת ה'אוצר' ב'פקק' אבן מעידה שרצו לשמור על המים שבו מלכלוך או משימוש אחר. רחצה או מלאכות אחרות היו עלולות ללכלך את מי ה'אוצר' למרות ה'פקק' שעליו, ועל כן הבריכות מעל ה'אוצר' לא התאימו לשימושים כאלה.

אפשרות אחרת היא שהבריכות שימשו לטבילת ידיים של אוכלי חולין "על טהרת הקודש" - בטהרה הנדרשת לאכילת קודשים - על פי הדעה שלפיה היה צריך להטביל את הידיים במקווה כשר לפני אכילת חולין אלה.

ממקורות חז"ל ידוע לנו על אנשים שאכלו חולין בדרגות טהרה שונות לא רק בימי הבית אלא גם לאחר החורבן, ואף לאחר מרד בר כוכבא,⁷ ונמצאו לכך גם ראיות

4. על השימוש בשתי שיטות ההכשרה בעת העתיקה ראה: א' גרוסברג, "המקווה במצדה", תחומין יז עמ' 398-399; הנ"ל, "מקוואותיה העתיקים של ירושלים", תחומין יט עמ' 448-455; הנ"ל, "כיצד הוכשרו המקוואות בימי הבית השני - מצדה וירושלים", מחקרי יהודה ושומרון ז (תשנ"ח), עמ' 53-68.

5. ראה במאמרים שבהערה הקודמת.

6. ראה A. Grossberg, "The Miqwa'ot (Ritual Baths) at Masada", in *Masada - The Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports*, 8, Jerusalem 2007, pp. 95-126.

7. ראה א"י ברודט, בין כסה לעשור, ירושלים תשס"ח, "נספח: אימתי פסקה טהרת אפר פרה", עמ' צז-קיא.

ארכיאולוגיות.⁸ "חברים" אכלו רק חולין טהורים; היו שאכלו חולין בטהרת תרומה, היו שאכלו חולין "על טהרת הקודש", והיו אף אלה שאכלו חולין בטהרת חטאת (מי חטאת - מים שקודשו באפר פרה אדומה).

שלוש דעות נאמרו על חולין שנעשו "על טהרת הקודש" - שהם:

- א. כחולין (יכולים להיות רק "שני" לטומאה).
 - ב. כתרומה (יכולים להיות "שלישי" לטומאה ואינם עושים "רביעי" בקודש).
 - ג. כקודש (יכולים להיות "רביעי" לטומאה ולעשות "רביעי").
- בעניין זה נחלקו תנאים ואמוראים: דעת רבי אלעזר במשנה, טהרות ב,ז שהם כקודש; לדעת תנא קמא במשנה ח הם כחולין; ואילו דעתו של רבי אלעזר בר רבי צדוק שם, שהם כתרומה. מחלוקת זאת מופיעה במקורות חז"ל נוספים.⁹

במשנה, חגיגה ב,ז נמסר על יוחנן בן גִּדְגָדָא ש"היה אוכל על טהרת הקדש כל ימיו, והיתה מטפחתו מדרס לחטאת." מכאן הסיקה הגמרא (חגיגה יט,ב - כ,א) שהוא נהג בחולין שנעשו "על טהרת הקודש" כקודש. יוחנן בן גודגדא חי בירושלים סמוך לחורבן, היה לוי ושימש במקדש כממונה על "נעילת שערים".¹⁰ כמוהו נהג, לאחר החורבן, גם אונקלוס הגר (תוספתא, חגיגה ג,א).

לפי הדעה הסוברת שחולין שנעשו "על טהרת הקודש" הם כתרומה, היה צריך ליטול את הידיים ברביעית מים לפני כל אכילה של חולין אלה, ואף של פירות.¹¹ לעומת זאת, לדעה שהם כקודש, היה צריך להטביל את הידיים במקווה שיש בו ארבעים סאה לפני אכילת חולין אלה, כמו לפני אכילת "קודשים".¹² ואילו מי שאכל חולין על טהרת חטאת וטימא רק את ידיו, טבל את כל גופו (משנה, חגיגה ב,ה; פרה יב,ז).

טבילת הידיים במקווה לפני אכילת קודשים היתה יכולה להיעשות בכל מקווה, אך מסתבר שנבנו גם מקוואות שיוחדו לכך. נמצאו בירושלים מקוואות שמכילים ארבעים סאה אך ממדיהם אינם מאפשרים טבילה של כל הגוף. מקומם של חלק ממקוואות אלו הוא סמוך לכניסה לבית או למקום האכילה. מסתבר שמקוואות אלה שימשו לטבילת

8. ראה D. Amit and Y. Adler, "The Observance of Ritual Purity after 70 C.E.: A Reevaluation of the Evidence in Light of Recent Archaeological Discoveries", in Z. Weiss, O. Irshai, J. Magness and S. Schwartz (eds.), "Follow the Wise" (B. Sanhedrin 32b): Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine, Winona Lake, Indiana 2010, pp.121-143.

9. ראה כסף-משנה ה' אבות הטומאה יא,ט. הרמב"ם (שם יא,ט; יב,טז) פסק שחולין שנעשו על טהרת הקודש הם כחולין, ואילו לדעת הראב"ד (בהשגותיו על הרמב"ם) הם כקודש.

10. תוספתא, שקלים ב,יד; ספרי במדבר, פסקא קטז (מהדורת הורוויץ, עמ' 132); ערכין יא,ב.

11. ראה: משנה חגיגה ב,ה: "נוטלין לידיים לחולין ולמעשר ולתרומה; ולקדש מטבילין...". ומשנה ידיים א,א. על נטילת הידיים לפני אכילת חולין שנעשו "על טהרת הקודש" ראה גם תוספתא ידיים א,ב בנוסח כ"י וינה ודפוס ראשון: "הנוטל ידיו במקדש צריך ליטול מי רביעית". גירסת הירושלמי (חגיגה ב,ה): "הנוטל ידיו למקדש" (בדפוס וילנה: ללא "ב/למקדש", וראה תוספתא ראשונים לר"ש ליברמן, ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' 144). לפי ההסבר של רבי חנינא בירושלמי הכוונה היא לחולין שנעשו "על גב הקודש".

12. ראה משנה חגיגה ב,ה (בהערה הקודמת), ובירושלמי חגיגה ב,ה: "כל הן דתנינן מטבילין בארבעים סאה אגן קיימין". בירושלמי נחלקו הדעות אם הטבלת הידיים נדרשת רק לידיים שוודאי נטמאו או גם ל"סתם ידיים". ראה גם בבלי שבת יד,א - גזרו טומאה על "סתם ידיים" שפוסלות את התרומה, וכך אפוא גם לגבי הטבלת ידיים לאכילת קודשים (ראה על-תמר, לרב ישכר תמר, על הירושלמי, שדן בדעת הבבלי על פי הגירסאות השונות בו, ורמב"ם ה' אבות הטומאות ח,ח).

ידיים לפני אכילת קרבנות, שהיתה שכיחה בירושלים, והם יכלו לשמש גם לטבילת ידיים של מי שאכלו חולין "על טהרת הקודש"¹³.

כך אפוא נהג יוחנן בן גודגדא; אך אפשר שהתנהגות זו היתה רווחת וכמוהו נהגו אנשים נוספים, שאכלו חולין "על טהרת הקודש" וטבלו את ידיהם לפני האכילה כמו לפני אכילת קודשים, כפי שמשמע מהממצא הארכיאולוגי במצדה.¹⁴

במצדה נמצאו חרסים עם כתובות, שנוכר בהם המושג "טהרת הקודש", כמו: "כשרין לטהרת הקדש", "טהור לקדש", "ישוע טוהר לקדש" ועוד. לדעת י' ספיר¹⁵ כתובות אלו מעידות על אוכלי חולין "על טהרת הקודש" ואינן קשורות לאכילת תרומות ומעשרות, ואף הכתובות "ט", "ק", קשורות לעניין זה ("ט"="טהור", "ק"="קודש"). יואל אליצור שיער שהמקווה הדרומי במצדה, שמפלס מימיו היה נמוך מאוד, יועד להטבלת ידיים של אוכלי החולין בטהרת הקודש.¹⁶ אולם, מסתבר שלמטרה זאת נבנו על ידי המורדים בחדרי מגוריהם מקוואות רבים קטני ממדים. נמצאו במצדה כשלושים אגני מים, שכמעט כולם נבנו על ידי המורדים, וממדיהם מעידים על האפשרות שרבים מהם יכלו להכיל מעל ארבעים סאה. מבנה האגנים אינו מאפשר טבילת אדם, והועלתה ההשערה שהם נבנו כדי לשמש מקוואות להטבלת ידיים של אוכלי חולין "על טהרת הקודש".¹⁷ אם השערה זאת נכונה, הרי שהמורדים במצדה נהגו כדעה הסוברת שחולין שנעשו "על טהרת הקודש" הם כקודש, ועל כן הם הטבילו את ידיהם במקווה לפני כל אכילה. הם נהגו כך גם לאחר שחרב המקדש (מצדה חרבה שלוש שנים לאחר חורבן הבית), כפי שגם יוחנן בן גודגדא נהג כך "כל ימיו" - גם לאחר החורבן.¹⁸

הבריכות שנבנו בשני המקוואות בהרודיון מעל ה'אוצרות' יכלו להכיל יותר מ- 1/3 מ"ק. כמות זאת גבוהה מעט משיעור מצומצם של מקווה לפי רא"ח נאה - 332 ליטר.¹⁹ מבנין של הבריכות אינו מאפשר טבילה של כל הגוף, אך היה ניתן להטביל בהן ידיים. קיימת אפוא האפשרות שבהרודיון, כמו במצדה, היו מורדים שאכלו חולין "על טהרת הקודש" וסברו שהם כקודש, ועל כן הם הטבילו את ידיהם במקווה לפני כל אכילה. את המים בבריכות העליונות יכלו להחליף בעת הצורך במים שאובים ולהכשירם על ידי

13. ראה י' אליצור, "מקוואות לטבילת ידיים", קתדרה 91 (ניסן תשנ"ט), עמ' 169-172.
14. י' אליצור במאמר שבהערה הקודמת. ראה גם את פירוש רבנו חננאל ל"חבריא מדכן בגלילא" (נידה ו, ב), אשר מובא בחידושי הריטב"א: "אבל ר"ח פירש שהיו מרגילין עצמן לאכול חוליהן על טהרת הקדש כדי להרגיל עצמן בכך לכשיבנה בית המקדש."
15. "מצדה על טהרת הקדש", מחקרי יהודה ושומרון ג (תשנ"ד), עמ' 137-146.
16. י' אליצור, לעיל, הערה 13.
17. ראה א' גרוסברג, "מקוואות לטבילת ידיים במצדה", קתדרה 95 (ניסן תש"ס), עמ' 165-171; ובמאמר שבהערה 6 לעיל, עמ' 118-122.
18. כך כתב גם הרב ישכר תמר בפירושו על-תמר לירושלמי חגיגה פ"ב ה"ה.
19. לפי דניאל משה לוי במאמרו "פתרון חידת השיעורים על פי הארכיאולוגיה", תחומין ל עמ' 418-426, מתקבל שיעור קטן יותר למקווה: 295 ליטרים - לפי שיעור ביצה של 51.2 סמ"ק. שיעור מצומצם של מקווה נמצא גם במקווה הדרומי במצדה, שהכיל כ- 420 ליטר - ראה א' גרוסברג, "המקווה במצדה", תחומין יז עמ' 389-398, ובמאמר שבהערה 6 לעיל, עמ' 113-115. לסיכום של שיעור מקווה לכתחילה ובשעת הדחק על פי שיטת רא"ח נאה ולפי שיטת החזון-איש ראה במאמר הנ"ל בתחומין יז, עמ' 395-396 ובהערות 18-20 שם. ה'אוצר' בשני המקוואות בהרודיון מכיל כמות גדולה יותר של מים - כ- 0.7 מ"ק - אך גם כמות זאת טובה לפי שיטת החזון-איש רק בשעת הדחק. כמות המים בבריכות הקטנות דווקא יכולה ללמדנו על שיעור המקווה שבו נקטו המורדים בהרודיון, והיא קרובה לשיעורים הקטנים יותר (ברור שבגלל החשש מאיבוד מים משימוש ומהתאיידות המקוואות היו צריכים להכיל מעט יותר מ- 40 סאה).

הוצאת ה'פקק' שחצץ בין לבין ה'אוצר' שנמצא תחתן ויצירת השקה עם מי ה'אוצר', כפי שיוסבר להלן.

ג. "מקווה על גבי מקווה" במשנה ובתוספתא

במשנה ובתוספתא מתוארים בהקשרים שונים מקוואות שנמצאים זה מעל זה. שתי בריכות ("שתי מטהרות") הנמצאות זו מעל זו - באחת מהן מים כשרים (חמים או קרים) ובשנייה מים שאובים אשר לשם הכשרתם מסירים את הפקק החוצץ ביניהן - מתוארות בתוספתא עירובין (ח,ה), מהדורת ליברמן [ח,ח], עמ' 133-134), בהקשר להלכות שבת:

שתי מטהרות זו על גבי זו, נוטל את הפקק מבנתים ומשיקן, ומחזיר את הפקק למקומו. ר' שמעון בן מנסיא אומר: **שתי בריכות** אחת של חמין ואחת של צונן, **נוטל את הפקק מבנתים** כדי שירדו חמין לתוך הצונן וצונן לתוך החמין, ובלבד שיחזיר [ברוב הנוסחאות: ובלבד שלא יחזיר] את הפקק למקומו.

מקרה אחר מתואר במשנה במסכת מקוואות (ו,יא) בהקשר להלכות מקוואות: **המטהרת שבמרחץ, התחתונה מלאה שאובין, והעליונה מלאה כשרין:** אם יש כנגד הנקב שלשה לגין - פסול. כמה יהא בנקב ויהיה בו שלשה לגין? אחד משלש מאות ועשרים לַפְרָכָה; דברי רבי יוסי. **ורבי אלעזר אומר: אפילו התחתונה מלאה כשרים, והעליונה מלאה שאובין,** ויש בצד הנקב שלשה לגין - כשר, שלא אמרו אלא "שלשה לגין שנפלו".

"המטהרת שבמרחץ" נזכרת בעוד מקומות, כמו בתוספתא, מקוואות ו,ב (מהדורת צוקרמנדל [ו,ד], עמ' 658), בהקשר לבית מרחץ שבלניו גויים: **מרחץ שבלניה גויים, בזמן שמטהרת שלה פתוח לרשות היחיד - טמא... מרחץ שבלניה גויים וישראל נכנס שחרית ומשיקה....**

ה"מטהרות" המתוארות בשתי ההלכות הנ"ל בתוספתא מתפרשות על פי העניין כבריכות, כפי שעולה בפשטות מדברי רבי שמעון בן מנסיא: "שתי בריכות" וכו'.²⁰ רבים ממפרשי המשנה, החל בגאונים וברמב"ם, פירשו גם את "המטהרת שבמרחץ" שבמשנה הנ"ל (מקוואות ו,יא) וראה גם את המקבילה בתוספתא, מקוואות ה,ו, שלשונה חסרה וקשה להבנה) כבריכות מים או כשוקת למים, ששימשה לשטיפת הגוף לאחר הרחצה במרחץ. פירוש זה נתמך בתיאור שבתוספתא, כפי שכבר העיר הרב גורן.²¹ מאידך גיסא, ההקשר ההלכתי שבו נזכרת "המטהרת" במשנה מקשה על פירושה כבריכה, ואכן מפרשים שונים ובראשם הגאון מוילנה (בפירושו למשנה 'אליהו רבא' ובפירושו לסדר טהרות בתלמוד הבבלי, דפוס וילנא) דחו פירוש זה ופירשו שהכוונה לסדן, שבו עוברים הצינורות שהזינו את המרחץ.

20. ראה את פירוש הר"ש לתוספתא, מקוואות ו,ב (שניתן בסוף ביאורו למשנה מקוואות ח,א): "ומשיקה למקוה כשר להכשירה לטבילה." כלומר, השיקו את ה"מטהרת" עם מקווה כשר וטבלו בה. כך הסביר גם רבי דוד פרדו בפירושו לתוספתא חסדי-דוד: "כשהמטהרת שלה דהיינו אותו האמבטי שסמוך למקווה המתכשר על ידו...". ראה עוד להלן את פירושיהם של רבי דוד עראמה ושל 'פירוש קדמון ממצרים' לתוספתא עירובין ח,ח.

21. על פירוש "המטהרת" שבמשנה, על פי התוספתא, ראה בספרו (שלמה גורוניצ'יק) שערי-טהרה על סדר טהרות ח"א מסכת מקוואות..., ירושלים ת"ש. למרות דברים אלה הסביר הרב גורן את התוספתא גם לשיטת הגר"א (ראה להלן).

הגאונים פירשו את המטהרת כ"אמבטי הדומה לבריכה" (תרגום).²² הרמב"ם הסביר בביאורו למשנה שמדובר בשתי בריכות ששימשו לטהרה ובאחת מהן מים שאובים, והוא משתמש במילה הערבית "אלמוטהירה" להסבר "המטהרת". בהלכות מקוואות ו, יב הרמב"ם אינו נוקט בלשון המשנה אלא מתחיל את ההלכה במילים: "שתי בריכות זו למעלה מזו" וכו'. נראה אפוא שלפי הרמב"ם מכוונת המילה "מטהרת" לאותן שתי בריכות מים שהיו בבית המרחץ, ואין היא שם הפעולה של טיהור מי המקווה.²³ גם חי אלבק,²⁴ שהסתמך על פירוש הגאונים, פירש את המשנה על בריכת מים שהיתה בתוך בית המרחץ, והוא מביא לכך ראיה משתי ההלכות בתוספתא, שהובאו לעיל.²⁵

הפירוש של "המטהרת" כבריכת טבילה - מקווה - שנמצאת בבית המרחץ נתמך בממצא הארכיאולוגי של בתי מרחץ במקומות שונים בארץ (קיפרוס, מצדה, הרודיון), שעל פיו ניתן לזהות את "המטהרת שבמרחץ" עם בריכת המים הקרים בחדר הצוננים שבבית המרחץ (פריגידריום), ששימשה גם כמקווה.²⁶

שתי הבריכות, לפי הרמב"ם, אינן נמצאות ממש זו מעל זו, אלא זו בצד זו - אחת גבוהה מחברתה - והנקב המקשר ביניהן נמצא בכותל שביניהן, כפי שמופיע בציור שבפירושו למשנה (ראה מהדורת הרב י" קאפח). לעומת זאת, מפרשי הרמב"ם כתבו ששתי הבריכות נמצאות ממש זו מעל זו. כך הסביר רבי דוד עראמה את התוספתא עירובין ח, ה הני"ל בפירושו לרמב"ם (הל' שבת כב, כא, מהדורת שבת פרנקל): "שתי מקוואות זו על גב זו...". 'פירוש קדמון ממצרים' הסביר (שם, מהדורת שבת פרנקל), שהכוונה לשני אגני מים (שקתות) עשויים אבן (שמוכרים אף לו ממצואות החיים במצרים והוא נוקב בשם בערבית) המונחים זה על גבי זה, שאחד מהם נקוב ומונח על חברו, וכאשר סותמים את הנקב בפקק ניתן למלא את האגן העליון במים ולאחר פתיחת הפקק המים זורמים לאגן התחתון.

לפי הרמב"ם (הל' שבת כב, כא) ברישא של התוספתא עירובין הני"ל מתואר מקווה חסר, שמכשירים אותו על ידי חיבורו עם מקווה כשר באמצעות נקב כשפופרת הנאד, ולפיכך אין חשש לסחיטה מכיוון שהסתימה צריכה להיות רופפת כדי שלא ייפסק החיבור בין ה"מטהרות".²⁷ לעומת זאת, לפי השגת הראב"ד איסור החזרת הפקק הוא של מתקן, דהיינו בונה, ועל כן השקת ה"מטהרות" נעשית לצורך הכשרת מים שאובים באחת מהן.²⁸

22. פירוש הגאונים למשנה מקוואות ו, יא - י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים ותל אביב תשמ"ב, עמ' 120-121.

23. הערוך, בערך "טהר", פירש את המטהרת כמו "רהטים" - שקתות מים, שבמימיהם שוטפים את הגוף במים צוננים לאחר הרחצה במים חמים, וכך פירשו גם הר"ש והרא"ש את "המטהרת שבמרחץ" במשנה הני"ל. אפשר שהם פירשו את המטהרת שבמשנה מלשון טהרה.

24. ששה סדרי משנה, ירושלים ותל אביב תשי"ט, וראה גם ב'השלמות ותוספות' לפירושו, עמ' 580.

25. לשתי ההלכות הני"ל יש להוסיף את התוספתא מקוואות ו, א (מהדורת צוקרמנדל [ו], ג, עמ' 658): "ומעשה ברבן גמליאל ואונקלס הגר שהיו באין באשקלון וטבל רבן גמליאל במרחץ ואונקלס הגר בים. אמר ר' יהשע בן קביוסי: עמהן הייתי ולא טבל רבן גמליאל אלא בים." הטבילה במרחץ היתה במקווה שהיה שם, והוא המטהרת.

26. ראה א' גרוסברג, "המטהרת שבמרחץ" - מקווה טהרה בבית המרחץ, קתדרה 99 (ניסן תשס"א), עמ' 171-184. על המקוואות בבית המרחץ במצדה ראה גם במאמר שבהערה 6 לעיל, עמ' 107-109.

27. ראה: סוף-משנה שם ובית-יוסף או"ח סוף ס"י שכ; ומחצית-השקל שם ס"ק כג.

28. מחצית-השקל שבהערה הקודמת, וראה גם ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה ח"ג עמ' 456.

שתי בריכות, שאינן נמצאות בבית המרחץ, ונמצאות זו מעל זו, עם חיבור ביניהן, שבאמצעותו מכשירה הבריכה התחתונה את העליונה מתוארות בתוספתא, מקוואות ג, ד (הנוסח שלהלן הוא לפי כ"י וינה [ג,ה]):

שתי בריכות של ארבעים ארבעים סאה **זו על גבי זו**, ונפלו שלשת לגין לעליונה ונפתקו ובאו לתחתונה, כשרין, ש[א]ני אומר שלמו ארבעים סאה עד שלא ירדו שלשת לגין.

בכל אחת משתי הבריכות יש פחות מארבעים סאה של מי גשמים הכשרים למקווה (הכמות החסרה היא שלושה לוגים). שלושת הלוגים של מים שאובים שנפלו לבריכה העליונה והשלימו את כמות מימיה לארבעים סאה היו אמורים לפוסלה, מכיון שכמות זאת של מים שאובים פוסלת מקווה שאין בו ארבעים סאה; וכאשר הם זורמים לבריכה התחתונה הם אמורים לפסול גם אותה. אולם, לפי ההלכה שבתוספתא, שתי הבריכות אינן נפסלות. הבריכה התחתונה אינה נפסלת מכיון שהמים השאובים שנשפכו לבריכה העליונה מתערבבים בה עם מי הגשמים, וכאשר נפתח הפתח שבין הבריכות והמים יורדים אל הבריכה התחתונה ("ונפתקו ובאו לתחתונה") יורדים לתוכה גם מי גשמים שנמצאים בבריכה העליונה ומשלימים את כמות המים הכשרים שבבריכה התחתונה לארבעים סאה קודם שירדו לתוכה כל שלושת הסאים של המים השאובים. כתוצאה מכך גם הבריכה העליונה אינה נפסלה, מכיון שהיא מוכשרת על ידי החיבור עם מי הבריכה התחתונה.²⁹

תיאור דומה מנקודת המבט ההלכתית יש במשנה (מקוואות ג, ב):

כיצד? הבור שבחצר, ונפלו לו שלשה לגין, לעולם הוא בפסולו, עד שיצא ממנו מלאו ועוד, או עד שיעמיד בחצר ארבעים סאה ויטהרו העליונים מן [בכתבי היד קאופמן, פרמה ב' וקיימבריג': את] התחתונים. רבי אלעזר בן עזריה פוסל, אלא אם כן פקק [בכתבי היד פרמה א' וב': פסק].

מדובר במשנה זו בשלושה לוגים של מים שאובים שנפלו למקווה שאין בו ארבעים סאה, שנמצא בחצר. לפי הגירסה שלפנינו הכשרתו של המקווה נעשית על ידי בניית בריכה נמוכה יותר, שבה יהיו ארבעים סאה של מים הכשרים למקווה והם יכשירו את המקווה העליון על ידי החיבור בין המקוואות. לפי גירסת כתבי היד (וזו גם גירסת הרמב"ם והמאירי), הבריכה תיבנה מעל המקווה והיא תכשיר את המקווה התחתון, כפי שפירש הרמב"ם: "או שיעשה עליו מקוה של ארבעים סאה... ויחבר את המים שבמקוה שיש בו ארבעים סאה עם המים שבתוך הבור ויהיה הכל כשר" (תרגום הרב "קאפח"). באופן דומה פירש גם המאירי: "שיעמיד מקוה כשר למעלה מן הפסול ויחברה עמו בנקב הראוי לחבר ויטהר העליון את התחתון".

ייתכן שגם הר"ש הבין שמדובר במשנה על בריכה מעל בריכה (לפי גירסתו הבריכה הכשרה היא התחתונה; אמנם קיים קושי טכני לבנות בריכה מתחת לבריכה קיימת, אך אפשר לדחוק ולפרש שהיא היתה שם אך ללא מים), שכן משנתנו פותחת ב"כיצד?" ובכך היא ממשיכה ומבארת את משנה א, וביאורו למשנה א הביא הר"ש את התוספתא הנ"ל העוסקת בשתי בריכות הבנויות זו על גבי זו.

רבי אלעזר בן עזריה מכשיר רק אם "פקק". כמה פירושים נאמרו על כך:

29. ראה את פירוש הר"ש לתוספתא בביאורו למשנה מקוואות ג, א, והביאו גם ר' דוד פרדו בפירושו לתוספתא חסדי-דוד, וראה גם את פירוש המאירי לתוספתא (בביאורו למשנה פרק ג). אמנם המאירי פירש: "כגון שהיו בשפוע ההר", אך נראה שאין לומר שהבריכות ממוקמות דווקא בשפוע ולא זו על זו, שהרי נאמר בתוספתא במפורש ששתי הבריכות היו "זו על גבי זו". ראה עוד להלן גם את פירושו למשנה ובהערה הבאה.

- אי אפשר להגיע אל המקווה הכשר אלא דרך המקווה הפסול (הרמב"ם);
 - סותמים את מוצא הבריכה התחתונה, כדי שמי הגשמים לא יזרמו ממנה החוצה, ואז הם יכשירו את המים שבבריכה העליונה הפסולה (חתם סופר, שו"ת יו"ד סי' רי, ובאופן דומה פירש הרש"ש);
 - פוקקים את מוצא המים מהבריכה העליונה הפסולה וכך מתמלאת הבריכה התחתונה רק במים כשרים (ח' אלבק).
- לפי הגירסה "פסק" מכשיר רבי אלעזר בן עזריה רק כאשר יצאו מהמקווה "מלואו ועוד" (הר"ש, הרא"ש והמאירי), או שכוונת דבריו היא שהופסקה זרימת המים מהבריכה העליונה (ח' אלבק, כפי שפירש את "פסק").

לפי ההסבר שלעיל על פי פירושי הרמב"ם, הר"ש והמאירי, במשנה, כמו בתוספתא, מדובר במקווה הבנוי מעל מקווה, ומקווה אחד מוכשר ממשנהו - העליון מהתחתון או התחתון מהעליון בהתאם לשתי הגירסאות. זה אם כן מקרה נוסף של "מקווה על גבי מקווה".³⁰

ד. "מקווה על גבי מקווה" בהרודיון

בשני המקוואות בהרודיון יש בריכה של מים שאובים שנמצאת על גבי מקווה כשר - ה'אוצר', שבראשו מכסה - פקק אבן, שסתם את הפתח. מקוואות אלו נבנו אפוא בשיטה של "מקווה על גבי מקווה", שלפיה ה'אוצר' התחתון מכשיר את המים השאובים שבבריכה העליונה. הכשרת המים השאובים נעשתה על ידי השקה תחתית עם המים ב'אוצר', שנמצא מתחת לבריכה, בדרך שמתוארת בתוספתא, עירובין ח, ה: "שתי מטהרות זו על גבי זו, נוטל את הפקק מבנתים ומשיקן, ומחזיר את הפקק למקומו." 'פקק' האבן הסוגר את פתח ה'אוצר' בהרודיון מעיד שאין מדובר כאן ב'עירוב מקוואות', שנועד להכשיר מקווה 'חסר', שכן הקשר בין המקוואות במצב כזה צריך להתמיד, אלא מדובר כאן ב'טיהור מקוואות', שבא להכשיר מים שאובים, ודי לו בהשקה חד-פעמית, כפי שמשמע מהתוספתא עירובין ח, ה שהובאה לעיל: "...ומשיקן, ומחזיר את הפקק למקומו" וממקורות נוספים.³¹ מבנה המקוואות בהרודיון מתאים אפוא לדעת הראב"ד, שהסביר את התוספתא הנ"ל כמקרה של הכשרת מים שאובים ולא כמקרה של הכשרת מקווה חסר, כפי שפירש הרמב"ם.³²

מקוואות הרודיון אינם נמצאים בבית מרחץ, ועל כן אין הם דוגמא של "המטהרת שבמרחץ", שנבנתה בשיטה של "מקווה על גבי מקווה" כמתואר במקורות שבפרק

30. הטיהור של "העליונים מן התחתונים" במשנתנו דומה לנאמר במשנה מקוואות ו, ח על טיהור מקוואות "העליון מן התחתון" באמצעות צינור, כפי שכתב גם פ' קהתי בפירושו. אולם, שם נמצאים המקוואות במפלסים שונים במדרון ההר ולא דווקא זה מעל זה, כפי שמסתבר מהתיאור שניתן במשנה על ביצוע ההשקה באמצעות צינור וכך פירשו שם הר"ש והרא"ש ("כגון שני מקוואות בשיפוע של הר"). לכן אין המתואר במשנה מקוואות ו, ח מקרה נוסף של "מקווה על גבי מקווה".

31. ראה משנה מקוואות ו, ג; ח וכך דעת כמעט כל הפוסקים (הסוברים שפסול מים שאובים מדרבנן) וכך נפסק בשו"ע יו"ד רא, נב. לדעת הרא"ש, הטור ורבנו ירוחם (תולדות אדם וחווה, ח"ב - חוה, נתיב כו, ה) גם למים שאובים נדרשת השקה תמידית בשיעור "כשפופרת הנאד", כמו בהכשר של 'מקווה חסר'. חיבור כזה להכשרת מים שאובים אכן נצרך לדעה שפסולם מדאורייתא (ראה: רמ"א, יו"ד רא סעיפים ג, נג; ש"ך ס"ק קטז, והגהות הגר"א ס"ק קב). במקוואות הרודיון יש להניח שכל המים בבריכה העליונה שמעל ה'אוצר' היו מים שאובים, ומכאן שלדעת בוני מקוואות אלו מקווה שכולו שאוב פסול רק מדרבנן, שכן ה'פקק' מעיד שלאחר ההשקה הם סתמו את הפתח המקשר את הבריכה העליונה עם ה'אוצר'.

32. גם במקרה של 'פקק' אבן ניתן לבוא לאיסור סוחט, אם משתמשים ביד כדי לאטום את סגירת ה'פקק'.

הקודם, אלא הם דוגמה למקוואות שנבנו בדרך זאת במקומות אחרים, כפי שמתואר בשתי הדוגמאות האחרונות שהובאו בפרק הקודם.

במשנה מקוואות ג,ב, שהובאה לעיל, חלוקים תנא קמא ורבי אלעזר בן עזריה מתי ניתן להכשיר את המקווה. לפי הר"ש והרא"ש, תנא קמא סובר שאומרים גוד אסיק וכל שכן גוד אחית; ואילו רבי אלעזר בן עזריה חולק ומכשיר את המקווה רק אם "פקק/פסק". שני הפירושים הראשונים לגירסה "פקק", שהובאו לעיל, מתאימים למקוואות הרודיון, שבהם הגישה אל המקווה הכשר - ה'אוצר' - היא רק דרך המקווה הפסול, שהוא הבריכה העליונה, והמים אינם יכולים לצאת מן ה'אוצר'. לפי הסברים אלה המקוואות בהרודיון כשרים גם לשיטת רבי אלעזר בן עזריה.³³

ה. סיכום

בשני המקוואות מימי המרידות ברומאים (בשלבם הראשון) נמצאים שני מאפיינים ייחודיים.

- א. ה'אוצר' הוא מיכל שניתן לסגור את פתחו עם 'פקק' אבן והוא נועד אפוא רק להכשרת המים בבריכת הטבילה, כפי שמקובל לעשות היום.
- ב. מעל ה'אוצר' נבנתה בריכה מלבנית, שיכלה להכיל מים בשיעור של ארבעים סאה.

הבריכה העליונה יכלה לשמש כמקווה לטבילת ידיים של אוכלי חולין "על טהרת הקודש" - על פי הדעה שלפיה היה צריך להטביל את הידיים במקווה כשר לפני אכילת חולין אלה. הכשרתה נעשתה על ידי השקה תחתית ל'אוצר' על ידי הרמת 'פקק' האבן שסגר את ה'אוצר', בדרך שמתוארת בתוספתא (עירובין ח,ה), שהובאה לעיל: "שתי מטהרות זו על גבי זו, נוטל את הפקק מבנתים ומשיקן...". ה'אוצר' והבריכה שעליו הם אפוא ממצא ראשון של "מקווה על גבי מקווה", שעד כה היה ידוע רק מן המקורות.

33. בפירוש המשנה כתב הרמב"ם שאין הלכה כראב"ע. לפי הכסף-משנה (הל' מקוואות ה,ו) הרמב"ם פסק כמוהו, שאין אומרים גוד אסיק וגוד אחית במקוואות. תויו"ט חולק עליו. ראה עוד במאמרם של הרב ש' דיכובסקי וא' בו'סקי, שנוכר לעיל, הערה 2, עמ' 122-123.